

TÜRK DİLİ I

XI. BÖLÜM

YAPI BİLGİSİ II

YAPI BİLGİSİ II

1. SÖZCÜK YAPIMI
2. YAPIM EKLERİ
 - 2.1. İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ
 - 2.2. İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ
 - 2.3. FİİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ
 - 2.4. FİİLDEN FİİL YAPMA EKLERİ
3. FİİLİMSİLER
(EYLEMSİLER/ÇEKİMSİZ EYLEMLER)
4. BÖLÜM SONU SORULARI

1. SÖZCÜK YAPIMI

Sürekli bir gelişme içindeki diller çeşitli yollardan yararlanarak yeni türevler, yeni sözcükler yaratırlar. Eklemeli bir dil olan Türkçenin söz varlığı önemli ölçüde türetme ve birleştirme yoluyla yapılan sözcüklerden oluşur. Ancak, özellikle Batı dillerinin etkisiyle, diğer yollarla da sözcükler yapılmaktadır. Türkçe diğer dillerde olduğu gibi, sonsuz sayıda sözcük üretme yetisine sahiptir. Dil, bir yandan üreticilik, öte yandan yaratıcılık niteliklerine sahip bir sistemdir. Ancak, her şeye karşın sözcük üretimini sınırlayan dilin iç sistemine ait etkenler de vardır.

Bütün dillerde söz varlığını geliştirme, yeni türevler yaratmada kimi yalnızca birkaç sözcüğün oluşmasında kullanılan, kimi yüzlerce yeni sözcük oluşturan birtakım yöntemler vardır. Bu yöntemlerin bir bölümü, özellikle türetme, birleştirme ve kalıplaşma dışındakilerin çoğu yukarıda belirtildiği gibi Batı dillerinden dilimize aktarılmıştır. Sözcük yapımı ile ilgili başlıca yollar şu şekilde sıralanabilir:

- Birleştirme
 - Türetme
 - Kalıplaşma
 - Örnekseme
 - Kırpma
 - Karma
 - Kısaltma
- Kasıtlı yaratma
 - Derleme
 - Tarama
 - Genelleşme
 - Kopyalama

Birleştirme

İki veya daha fazla sözcüğün bir araya gelerek isim veya fiil türünde sözcük oluşturmasıdır. Birleşik sözcükte anlamı ve sözcük türünü belirleyen ögeye asıl öge adı verilir. Birleştirmelerin çoğunda asıl öge, sondaki veya sağıdaki sözcüktür. Birleşen ögeler arasında yalnızca yapı bakımından değil vurgu, süre vb. bakımlardan da ilişkiler vardır. Örneğin, **karatavuk** '*tüyleri kara, meyve ve böceklerle beslenen ötücü kuş*' ile **kara tavuk** '*kara tüylü tavuk*' örneklerinden ilkinde, bileşenler arasında boşluk ve süre yoktur, öbeğin vurgusu ikinci sözcüğün üzerindedir. İkinci örnekte ise bileşenler arasında boşluk ve süre vardır, öbek vurgusu ilk sözcüğün üzerindedir. 'Çok' zarfı, karatavuk birleşik sözcüğünün sıfatını niteleyemez ancak, geçici bir sıfat tamlaması olan kara tavuk'un sıfatını çok kara tavuk şeklinde niteleyebilir.

Birleştirmelerde anlam, bileşenlere özellikle asıl ögeye bağlıdır, yani i merkezlidir. **Sarı kız** sözcüğü, halk ağzında '*inek*', argoda '*esrar*' anlamındadır. Sarı bir sıfat, birleştirmenin asıl ögesi ve sözcük türünü belirleyen kız ise addır. Yani **sarı kız** sıfat tamlaması değil, addır. Birleşmenin anlamı '*sarı (saçlı) kız*' değil, '*inek*' ya da '*esrar*'dır. Bu durumda birleştirmenin dil bilgisel asıl ögesi sözcük içinde, ancak anlamsal asıl ge sözcük dışındadır. Bu tür birleşmelere de dıç merkezli birleşme adı verilir.

Türetme

Türetme, herhangi bir tabana eklenen yapım (türetme, türetim) ekleri aracılığıyla anlam ve/veya tür bakımından farklı yeni sözcüklerin yapımıdır. Örneğin birikim sözcüğünün kökü bir '1' ismidir. Bu kökten -(i)k- ekiyle birik- eylemi türemiş, ardından *birik-* tabanına gelen -(i)m ekiyle eylem yeni anlamda bir ada dönüşmüştür.

Kuşkusuz ekler sözcüklere gelişigüzel eklenemez. Eklenmeyle ilgili olarak ettirgenlik çatısı -Ir-'ın tek heceli eylemlere gelebilmesi gibi ses bilgisel ve biçim bilgisel; evli 'evlenmiş olan' sözcüğünün karşıt anlamının bekâr sözcüğü tarafından bloke edilmesi gibi sözlüksel kimi sınırlamalar vardır. 'Evi olan' anlamındaki evli sözcüğünün karşıt anlamlısı evsiz'dir.

Kalıplaşma

Çekim ekleri hatta cümleler kimi zaman kendi işlevlerinin ve görevlerinin dışında, yeni anlamlar kazanabilir; buna kalıplaşma adı verilir: *birden* (< bir-den), *çıktı* (< çık-tı), *gecekondu* (< gece kondu), *imambayıldı* (< imam + bayıldı), *tanıdık* (< tanı-dık), *toptan* (< top-tan), *Türkçe* (< Türk-çe), *uydu* (< uy-du), *yakacak* (< yakacak), *yazar* (< yaz-ar), *yüzde* (< yüz-de). Bu örneklerde ad ve eylem çekim ekleri, sözcük grupları hatta cümleler kalıplaşarak yeni sözcükler oluşturmuşlardır.

Örneksme

Örneksme, özellikle ses ve biçim bakımından yabancı sözcükleri model alarak yerli biçimbirimlerle sözcük üretilmesidir. Burada kaynak dildeki sözcüklere benzetmek esas olduğundan sözcük yapım ilkeleri zaman zaman ihmal edilir: *belleten* (krş. Fr. bulletin), *genel* (krş. Fr. général), *imge* (krş. Fr. image), *okul* (krş. Fr. école), *ordonat* (krş. Fr. ordonnance); *boyut* (krş. Osm. bu'ud); *erat* (krş. Osm. efrat); *tümce* (krş. Osm. cümle) vb.

Kırpma

Kimi zaman, bir sözcüğün ilk hecesi ya da bir bölümü ile anlam kaybı olmadan aynı kavram ifade edilebilir. Kırpma, çok heceli bir sözcüğün bir veya daha fazla hecesini kaldırarak yeni sözcük oluşturma yoludur: *kilo* (< kilogram), *motel* (< motor otel), *pop* (< popüler), *santim* (< santimetre) vb.

İsmi niteleyen sıfatın, bir süre sonra adın kullanımdan düşmesiyle adın anlamını da üstlenmesi sonucunda meydana gelen *tükenmez* (kalem) vb. örnekler de bir tür kırpma sayılabilir.

Karma

Karma, iki sözcüğün hecelerini ya da parçalarını, genellikle ilk bileşenin birinci, ikinci bileşenin ikinci parçasını bir araya getirerek yeni sözcük oluşturma yoludur. *arje* (< araştırma + geliştirme), *ordonat* (< ordu + donatım), *eltel* (< el + telefonu) vb. Karmada bileşenler biçim bilgisel ögeler değildir.

Kısaltma (Akronim)

Kısaltma, sözcüklerin ilk harflerinin tamamının veya bir bölümünün bir araya getirilmesi ile oluşturulur: *TED* (< Türk Eğitim Derneği) vb. Bazen de, kesin bir kurala bağlı olmaksızın sözcüklerin ilk heceleri ya da ilk sesleriyle de karmaya benzer şekilde sözcükler oluşturulur: *ASELSAN* (< Askerî Elektronik Sanayii), *BAGKUR* (< Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kurumu), *ODTÜ* (< Orta Doğu Teknik Üniversitesi), *SEKA* (< Selüloz ve Kâğıt Sanayii Kurumu), *TARİŞ* (< Tarım Satış Kooperatifleri Birliği) vb.

Sözcüklerin baş harflerinin bir araya getirilmesiyle oluşan kısaltmaların bir bölümü, bir süre sonra dilin söz varlığına sözcük olarak katılabilir. İngilizceden Türkçeye kopyalanan lazer sözcüğü de İngilizce *LASER* (< İng. Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation) kısaltmasından adlaşmıştır.

Kasıtlı Yaratma (Uydurma)

Birleştirme, türetme vb. herhangi bir biçim bilgisel ögeden ve/veya kuraldan yararlanmaksızın yeni bir sözcüğün oluşturulmasıdır. Batı dillerinde *Asus, gaz, Google, Kodak, robot* gibi marka ve tür adları dâhil, bu tür sözcükler vardır. Türkçede özellikle 1930'lu yıllardan itibaren üretilen ve Türkçeye mal olmuş *bayan, koşul, uygar* vb. sözcükleri sıralayabiliriz. *Koşul, özgür, uygar* sözcüklerinin türetilişini, *bay, bayan* sözcüklerinin bugünkü kullanımlarını açıklayabilecek herhangi bir bilimsel bilgi yoktur.

Derleme

Derleme, yazı dilinde unutulduğu için kullanılmayan ve ağızların söz varlığında bulunan sözcüklerin yazı diline kazandırılmasıdır. Cumhuriyet döneminde halk ağızlarından yapılan derlemelerde TDK tarafından yazı diline *alan, araç, asalak, denetlemek, deprenmek, doruk, güleç, güney, onarmak, ödöl, umarsız, ürün, yozlaşmak* gibi pek çok sözcük kazandırılmıştır.

Tarama

Tarama, yazı dilinde unutulduğu için kullanılmayan veya genellikle yerlerini yabancı kökenli sözcüklerin aldığı tarihsel kaynaklardaki sözcüklerin tekrar yazı diline kazandırılmasıdır. TDK tarafından yazı diline kazandırılan bazı sözcükler şu şekildedir: *aklamak, arıtmak, ayırksı, başkan, görkem, köken, nesne, nitelik, nicelik, sonuç, tanık, tartışmak, tümen, yargı, yasa, yöre* vb.

Genelleşme

Başlangıçta kişi adı, marka adı vb. özel ad olan sözcükler genelleşerek belirli bir türün genel adı hâline gelebilir. Türkçede *jilet* (tırış bıçağı yapımcısı İngiliz Gillette'in adından), *neskafe* (tescilli Nescafe ürün adından) *sanayağı* (marka adından), *selpak* (marka adından), *vimlemek* (marka adından) gibi özel adlar bu yolla dilin söz varlığına girmiş, ancak bu tür sözcüklerin bir bölümüne Türkçe Sözlük'te çeşitli nedenlerle yer verilmemiştir.

Kopyalama (Ödünçleme, Alıntı)

Yukarıdaki yolların dışında, dilin söz varlığını geliştirmenin bir başka yolu da kopyalamadır. Bütün diller şu ya da bu ölçüde başka dillerden kopyalama yapmışlardır. Kopyalamanın yönü; zaman, dilin aracı olduğu kültür ve uygarlığın siyasî, askerî, ekonomik vb. durumuna göre değişebilmektedir.

Kopyalamalar kaynak dilden ya doğrudan ya da aracı diller aracılığıyla yapılmaktadır. Örneğin *ahtapot, körfez, demet* Rumcadan; *futbol, egzoz, damper* İngilizceden; *derya, arzu, müjgân* Farsçadan; *makosen, domates, patates* Amerikan yerlilerinin dillerinden dolaylı olarak ödünçlenmiştir.

Bir dünya dili olan İngilizce yüzyıllar boyunca Fransızca ve dolaylı olarak Latincenin etkisinde kalmasına, pek çok dilden on binlerce sözcük almasına karşın, bugün Fransızca da dâhil olmak üzere, bütün dünyaya sözcük ‘ihraç’ etmekte; karma diller yaratmaktadır. ‘Amerikanizm’, Türkçe dâhil hemen hemen bütün dünya dillerini derinden etkilemektedir.

2. YAPIM EKLERİ

Sözcüğün anlamını ve biçimini değiştiren eklerdir. Aşağıda, Türkiye Türkçesinin yapım ekleri listelenmiştir. Yeni sözcüklerin yapımında çok kullanılan veya çok sayıda sözcükte bulunan eklere işlek ekler denir. Ekin işlekliliği sözcük türetiminde, sık kullanılmasıyla ilişkilidir. Eklerin bir bölümü çok az sayıda sözcükte bulunur. Yalnız bir sözcükte bulunan eklere tek örnek adı verilir. Örneğin *-mAk* (gelmek, koşmak vb.) bütün eylemlere gelebilir, ancak katmer ‘bir şeyi oluşturan katlardan her biri’ sözcüğünde yer alan *-mer* eki, ölçünlü dilde başka bir sözcükte görülmez. Sözcüklerin bir bölümü Dil Devrimi’nden sonra türetilmiştir. Eklemeli bir dil olması nedeniyle sözcük türetmeye çok uygun olan Türkçede yer alan yapım ekleri şu şekildedir:

2.1. İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ

İsimden isim yapma ekleri ad kök ya da gövdelerinden, köken anlamıyla bağlantılı yeni ad gövdeleri yapan eklerdir:

+**A**: beze (şişkinlik), çağa, gece, göze, tüze, ilke, komuta.

+**aç**: kıraç, topaç, bakraç.

+**Ak**: başak, yanak, solak, benek.

+**Al1**: güzel.

+**Al2**: genel, özel, tümel, ulusal, yerel.

+**AlAk**: kozalak, topalak.

+**Am**: gizem, görkem, önem.

+**An1**: eren, kızan, oğlan, köken.

+**An2**: belen, tozan.

+**ArI**: dışarı, içeri.

+**arık**: pusarık.

+**Aş**: adaş, güneş.

+(**ş**)**Ar**: Bu ek **üleştirme anlamı taşıyan isimler yapar**: *ikişer, altışar, dokuzar, onar, üçer, beşer*.

+**At**: başat, gölet, özet.

+**Ay**: düzey, güney, kolay, yüzey.

+**Az**: ayaz, genez.

+**CA**: Bu ekin işlevleri şu şekildedir:

•**Zarf veya sıfatlara gelerek eşitlik, benzerlik anlamlı kelimeler yapar**: *insanca, çocukça, bence, sence, güzelce, böylece*.

•**Halk, kavim, millet isimlerinden dil ve lehçe isimleri yapar**: *Türkçe, Almanca, Rusça*.

+**cAğIz**: çocukcağız, kızcağız.

+**cAk**: **Kelimelere sevgi ve küçültme ifadesi verir**: *yumurcak, yavrucak, büyücek, ailecek, evcek*.

+**cel**: güncel, öncel.

+CI, +CU: Bu ekin işlevleri şu şekildedir:

- **İş ve meslek isimleri yapar:** *avcı, gözlükçü, sütçü, savcı, gözcü.*
- **Alışkanlık hâline gelen durumları anlatan kelimeler yapar:** *kavgacı, yaygaracı, kinci, evci.*
- **Yer isimleri yapar:** *Sirkeci, Ayrancı.*

+Cık, +Cuk: Bu ekin işlevleri şu şekildedir:

- **Acıma, sevgi, küçültme bildiren kelimeler yapar:** *küçücük, kedicik, ablacığım.*
- **Yer, alet, bitki ve hastalık isimleri yapar:** *Yakacık, Kuzguncuk, arpacık, kızamıkçık, gelincik, maymuncuk.*

+CII, +CUI: insancıl, evcil, otçul.

+cIIAyIn: bencileyin, sencileyin.

+ç: anaç, ataç, ortaç.

+çA: ilçe, tarihçe (< *Far.* -çe).

+çAk: kolçak, ayakçak, gökçek.

+**çın**: balıkçın, ayakçın.

+**DA**: elde, sözde, gözde.

+**dak**: bingıldak, kıkırdak.

+**DAm**: erdem, gündem, yordam, yöntem.

+**DAn**: toptan, neden, içten.

+**DAş**: **Bağlılık, eşlik, beraberlik bildiren isimler yapar: adaş, çağdaş, anlamdaş, kardeş, arkadaş, sırdaş, yoldaş, evdeş.**

+**DİrIk**: boyunduruk, eğindirik.

+**diven**: eldiven (< *Far.*)

+**düz**: gündüz.

+**enek**: gözenek.

+**GA**: başka, belge, imge, özge.

+**GAn**: başkan, yedigen, yelken.

+**GI**: gözgü, iyi (< *ET* edgü).

+gII: Ahmetgil, annemgil.

+gIn: elgin.

+k: balak, kabuk, topuk.

+kek: erkek.

+ki: akşamki, yarınki.

+(I)l: ardıl, çoğul, gizil, kızıl, kumul, tekil, yeşil.

+IA: kışla, tuzla, yayla.

+IAk: dişlek, ödlek, kışlak, sulak.

+lan: aslan, kaplan, sırtlan, yılan.

+leyin: akşamleyin, sabahleyin.

+II, +IU: Bu ekin işlevleri şu şekildedir:

- Bir şeyle ilgili olma, sahiplik, bağıllık bildiren isimler yapar: *sütlü, unlu, alaylı, becerikli, evli, atlı.*
- Bir şehre, bir ülkeye; bir kuruluşa dâhil olma anlamında isimler yapar: *Sivaslı, Ankaralı, partili, sendikalı.*
- *II... +II, +IU... +IU* şeklinde eş veya zıt anlamlı kelimelere gelerek ikilemeler kurar: *akıllı uslu, belli başlı, irili ufaklı, analı babalı, geceli gündüzlü, derli toplu.*

+IIk, +IUk: Dilimizde çok işlek olarak kullanılan eklerden biridir. Şu işlevlerde kullanılır:

- **Yer isimleri yapar:** *odunluk, gölgelik, taşlık, kumluk, bataklık.*
- **Meslek isimleri, rütbe ve makam isimleri yapar:** *öğretmenlik, memurluk, müdürlük, komutanlık*
- **Eşya ve alet isimleri yapar:** *önlük, dizlik, ağızlık, kolluk, gelinlik, gecelik, biberlik, tuzluk.*
- **Dinî bir inanışa, siyasi veya felsefi bir düşünceye bağlılık bildiren kelimeler yapar:** *Müslümanlık, Türkçülük, sağcılık, Bektaşilik, akılcılık.*
- **+IIk... +IIk, +IUk... +IUk** şeklinde ikilemeler kurar: *açlık tokluk, güllük gülistanlık, günlük güneşlik, birlik beraberlik.*

+**m**: begüm, betim, birim, hanım, yükümlü.

+**mAç**: dilmaç.

+**mAn**: akman, dikmen, egemen, gökmen, kocaman, Türkmen.

+**mer**: katmer.

+**mık**: acımık, karamık.

+**msAr**: iyimser, karamsar.

+**msI**: sarımsı, mavimsi.

+**mtII**: sarımtıl, acımtıl, göğümtül.

+**mtırak**: sarımtırak, mavimtırak.

+**n1**: yazın, ilkin, kışın; üstün, yeğın, zorunlu.

+**n2**: odun.

+**ncI**, +**ncU**: **Sıra sayı sıfatları yapar: üçüncü, beşinci, onuncu, sonuncu, birinci, ikinci, altıncı.**

+rA: taşra, üzre, içre, sonra.

+rAk: küçürek, ufarak.

+sAk: susak, tümsek, ıraksak.

+sAl: Bu ekin işlevleri şu şekildedir:

• **Yer isimleri yapar:** kırsal, kumsal.

• **Aitlik bildiren isimler yapar:** tarımsal, kimyasal, yöresel, eğitsel, toplumsal, dinsel, geleneksel, kutsal, bölgesel.

+sI, +sU: bulutsu, çocuksu.

+sIk: yüksük.

+sIl, +sUl: varsıl, yoksul.

+sun: yoksun.

+sIz, +sUz: Yokluk anlamı taşıyan kelimeler
yapar: *tatsız, tuzsuz, yolsuz.*

+ş: Aliş, maviş, minnoş.

+şın: akşın, karaşın, sarışın.

+(I)t: belit, eşit, karşıt, yaşıt.

+tay: Danıştay, kurultay, Sayıştay.

+tl: cızırtı, çatırtı, gürültü.

+z: beniz, *biz, *siz, ikiz, üçüz vb.

2.2. İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ

İsimden fiil yapma ekleri ad tabanlarından köken anlamıyla bağlantılı yeni eylem gövdeleri yapan eklerdir.

+A1-: kana-, oyna-, türe-.

+A2-: beze-, boşa-.

+A1-: İsim kök veya gövdelerinden geçişsiz fiiller yapar: *yönel-, daral-, çoğal-, azal-, düzel-*.

+An-: Bu ek isim kök veya gövdelerinden yapılan işin yapana dönüşünü ifade eden fiiller yapar: *dadan-, donan-, gücen-, inan-, usan-, özen-, utan-*.

+Ar-1: Renk isimlerine gelerek fiiller yapar: *ağar-, bozar-, morar-, sarar-, yeşer-, karar-, kızar-*.

+Ar-2: Yapma bildiren geçişli fiiller türetir: *başar-, becer-, onar-, ever-, öner-, suvar-*.

+Aş-: *güreş-, yanaş-*.

+DA: *alda-, iste- < izde-, ünde-* örneklerinde görülen bu ek genellikle yansıma isimlere gelerek fiiller yapar: *fısılda-, uğulda-, vızıl-da-, çağıl-da-, çatırda-, parıl-da-, şırıl-da-*.

+I-, +U-: Geçişli ve geçişsiz fiiller türetir: *ağrı-, çürü-, doku-, kaşı-, şakı-, taşı-*.

+ı-: sak-1-(n)- (< ET sak + 1 + n-), taşı (< ET taş-1-).

+k-: Bu ek "oluş" bildiren geçişsiz fiiller yapar: *acık-, birik-, gözüük-, gecik-*.

+kIr-, +kUr-: Genellikle yansıma köklere gelerek geçişli ve geçişsiz fiiller türetir: *hıçkır-, haykır-, fışkır-, püskür-, tükür-*.

+I-: Bu ek "olma" ifade eden fiiller yapar: *durul-, doğrul-, eğril-, sivril-, diril-, incel-, kısal-, seyrel-, kocal-, küçül-*.

+IA-: En işlek isimden fiil yapma ekidir: *savsakla-, başla-, ayıkla-, ütüle-, uyukla-, yolla-, didikle-, ekle-, tekle-*.

•**+IA** eki bazı kelimelerde *-n*, *-ş* ve *-t* fiilden fiil yapma ekleriyle birlikte kullanılır: *ayaklan., dallan-, tüylen-, kurtlan-, başkalaş-, birleş-, dertleş-, sertleş-, uzlaş-, kirlet-*.

+msA-: İsim kök ve gövdelerine gelerek "gibi görme, öyle sayma" işlevlerinde fiiller türetir: *benimse-, çoğumsa-, azımsa-, küçümse-*.

+r-: *belir-*, *delir-*, *kabar-* fiillerinde görülen bu ek genellikle yansıma kelimelere gelerek "yapma" bildiren fiiller türetir: *aksır-*, *anır-*, *üfür-*.

+rgA-: "Gibi saymak, öyle zannetmek" anlamında geçişli fiiller türetir: *esirge-*, *yadırğa-*.

+sA-: Bu ekin işlevleri şunlardır:

- **İstek ve ihtiyaç bildiren fiiller yapar:** *erse-*, *susa-*, *duraksa-*.
- "Gibi görmek, gibi saymak" anlamlarında fiiller yapar: *garipse-*, *umursa-*, *çoksa-*, *hafifse-*, *boğasa-*, *önemse-*, *susa-*.

+sIn-: *gereksin-*, *yüksün-*.

2.3. FİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ

Fiilden isim yapma ekleri, fiil kök veya gövdelerinden, köken anlamıyla bağlantılı yeni isim gövdeleri yapan eklerdir. Bu eklerden bir bölümü çok yaygın biçimde tüm eylem köklerine gelebilirken, yayvan ve kaypak örneklerinde olduğu gibi, bir bölümü de yalnızca bir ya da birkaç sözcükte görülür.

- (A)nAk**: değ(e)nek, görenek, olanak.
- (A)v**: görev, işlev, ödev, sınav.
- (A)y**: dikey, düşey, olay, deney.
- AcAk**: gelecek, giyecek, yakacak.
- AcAn**: evecten, sevecen.
- Aç**: büyüteç, sarkaç.
- AGAn**: durağan, gezegen, olağan.
- AGI**: kaşığı, yapağı.

-Ak: Bu ekin işlevleri şu şekildedir:

•Bir duyguyu, bir alışkanlığı; fiilin belirttiği işi çok yapanı ifade eden kelimeler yapar: *kaçak, kıyak, sapak, dönek.*

•Bir işin yapıldığı yeri gösteren isimler, araç-gereç isimleri türetir: *uçak, kayak, tapınak, durak, oturak, yatak.*

•Soyut ve somut anlamlı isimler yapar: *erek, sürek, yumak.*

-AlAk: asalak, çökelek, yatalak.

-AlgA: bitelge, çizelge, konalga.

- Am**: dönem, kuram, tutam.
- AmAç**: dönemeç, tutamaç.
- AmAk**: basamak, tutamak.
- AmIk**: bozamık.
- An**: bakan, düzen, kapan.
- Ar/-r**: gider, gelir, yazar.
- ArI**: göçeri, uçarı.
- AsI**: giysi (< *giyesi*), olası, veresiye.
- bAç**: dolambaç, saklambaç.

- CA:** dinlence, düşünce, eğlence.
- cAk:** erincek, salıncak.
- ceme:** sürünceme.
- daç:** andaç.
- DI:** çıktı, girdi, pişti, uydu.
- dıç:** andıç.
- DIk:** bildik, tanıdık.
- dırak:** kaydırak.
- ebe:** göçebe.
- GA:** bilge, bölge, süpürge.

-GAç: kısıkaç, süzgeç, yüzgeç.

-GAn: Fiil kök veya gövdelerine gelerek alışkanlık, aşırılık, özellik ifade eden isimler yapar: *atılğan, alışkan, sıkılğan, sürüngen, çalışkan, alingan, geçirgen, dövüşken, değişken, yalıtkan, üretken, çekingen, kaygan.*

-GI, -GU: Bu ek somut ve soyut isimler ve alet isimleri türetir: *bilgi, sevgi, görgü, kaygı, içki, vergi, sergi, yenilgi, baskı, biçki, bitki, küskü, olgu.*

-GIç: dalgıç, bilgiç.

-GIn, -GUn: Fiilin gösterdiği işin tamamlanmış olduğunu gösteren kelimeler türetir. Kelimelere büyütme ve aşırılık anlamı verir: *bezgin, bilgin, bozgun, olgun, yorgun, üzgün, azgın, dalgın; tutkun, bıkkın, aşkın.*

-güt: örgüt.

-I, -U: Soyut ve somut adlar, alet isimleri yapar: *anı, ölü, başarı, batı, çarpı, kazı, sayı, sıkı, yazı, çatı, tartı, ayrı, doğu, sancı.*

-IcI, -UcU: Bu ekin şu işlevleri vardır:

•**Meslek, uğraş, sürekli yaparı ifade eden; fiilin belirttiği işi özellik olarak taşıyan kelimeler türetir:** *alıcı, bakıcı, kurtarıcı, yüzücü, esirgeyici, uyarıcı, boğucu, yanıcı.*

•**Araç-gereç isimleri türetir:** *yazıcı, soğutucu, dondurucu, susturucu, alıcı, verici.*

-Iş: bakış, geçiş, uçuş.

-k: Fiilin ifade ettiği harekete uğramış bazen de o hareketten ortaya çıkmış nesnelere ifade eden isimler yapar: *sökük, tarak, uyusuk, yanık, yırtık, açık, kalkık, sarkık, delik.*

-m: Nesne isimleri yapan işlek bir ektir: *bilim, bölüm, kurum, geçim, giyim, içim, ölüm, satım, yudum.*

-mA: bölme, inme, kuşatma.

-mAca: bulmaca, gülmece.

- mAç**: demeç, yırtmaç.
- mAk**: çakmak, ilmek, yemek.
- mAn**: azman, eğitmen, öğretmen.
- mAz**: tükenmez, yaramaz.
- mIk**: ilmik, kıymık, kusmuk.
- mUr**: kömür, yağmur.
- mIş**: dolmuş, Durmuş, ermiş.
- n**: akın, ekin, yığın.
- nç**: bilinç, direnç, sevinç.
- ntI**: çıkıntı, döküntü, saplantı.
- pak**: kaypak.
- sAl**: görsel, işitsel, uysal.
- sI**: sinsî, tütsü.
- ş**: bağdaş, tanış, oynaş.
- t**: anıt, geçit, taşıt, umut.
- van**: yayvan.

2.4. FİLDEN FİİL YAPMA EKLERİ

Fiil kök veya gövdelerine gelerek onlardan yeni fiiller türeten ekler fiilden fiil yapma ekleri denir.

-AIA-: Fiilin belirttiği işi kısa aralıklarla yineleme anlamı veren kelimeler türetir: *durala-, kakala-, kovala-, şaşala-, ovala- eşele-, gezele-, itele-, silkele-, tepele-...*

-DAR: Çok işlek olmayan bir ettirgenlik ekidir: *dönder-, gönder-, göster-...*

-Dİr-, -DUR-: Çok işlek eklerden biridir. Ettirgen çatılı fiiller yapar: *kaydır-, yazdır-, yıldır-, bildir-, dedir-, giydir-, sezdir-, sindir-, verdir-, yedir-, dondur-, güldür-, yüzdür-; açtır-, astır-, bıktır-, tarttır-, çektir-, koştur-, öptür-, tütür- ...*

-(I)r, -(U)r: Ettirgenlik ekidir: *geçir-, taşır-, yatır-, pişir-, içir-; göçür-, doyur-, doğur-, uçur-...*

-I-: Dönüşlülük, edilgenlik ve bilinmezlik ifade eden fiiller yapar: *boğul-, büzül-, üzül-, yorul-; anıl-, basıl-, duyul-, gönderil-, kazıl-, kıyıl-, övül-, sarıl-, sökül-, veril-, yazıl-, yüzül- ...*

-mA-: Getirildiği bütün fiil kök ve gövdelerine olumsuzluk anlamı katar: *duyma-, kaçma-, sorma-, uyuma-, yatma-, bilme-, çekme-, görme- ...*

- n-:** Dönüştürme ve edilgenlik ifade eden fiiller yapar: *bakın-, çekin-, giyin, yetin-, aran-, silin-, yıkan-...*
- r-:** Fiillere, yaptırma ve oldurma anlamı katan, geçişsiz fiilleri geçişli yapan eklerden biridir: *aşır-, bitir-, doğur-, duyur-, geçir-, pişir-...*
- ş-:** Fiil tabanlarından işteş çatıda fiiller yapar: *atış-, bakış-, dönüş-, dövüş-, görüş-, gülüş-, kalkış-, kokuş-, sıkış-...*
- t-:** Ettirgen çatı kuran çok işlek bir ektir: *acıt-, azıt-, benzet-, boyat-, düzelt-, kapat-, kurut-, okut-, ödet, sürt-, uzat-, ürküt-, yükselt-...*

Yukarıdakilere göre az işlek olan, fiilden fiil yapma eklerinin diğerleri ise örnekleriyle birlikte şunlardır:

- A-: Geldiği fiile pekiştirme anlamı katar: *bula-*, *dola-*, *tıka-*...
- Ar-: Ettirgenlik ekidir: *kopar-*, *çıkart-*...
- I-, -U-: Pekiştirme görevli bir ektir: *kazı-*, *sürü-*...
- k-: *burk-*, *silik-*...
- p-: *kırp-*, *serp-*...
- İştIr-, -UştUr-: *serpiştir-*, *-ovuştur-*...
- kIA-: *sürükle-*, *-sayıkla-*...
- y: *koy-*, *doy-*, *buy-*, *giy-*...

3. FİLİMSİLER (EYLEMSİLER / ÇEKİMSİZ EYLEMLER)

Geleneksel bir terim olarak söz ya da cümle içinde eylemleri adlaştırdıklarından dolayı ad, adı niteledikleri için sıfat, iki cümleyi bağladığı için bağlaç işlevinde bulunabilen ve yan cümle kurabilen sözcük ya da sözcük öbeklerine fiilimsi adı verilir.

Zeynep Korkmaz, ‘çekimsiz fiil’ adını verdiği eylemleri “Fiil kök ve gövdelerinden belirli eklerle türetilen; ancak, şahıs ekleri alarak çekime girmediği için yargı bildirmeyen bitmemiş fiil” olarak tanımlar. Fiilimsiler; eylemleri geçici sıfat, zarf veya ad yapan; hem ad/zarf hem de eylem özellikleri taşıyan, zarf-fiiller hariç, yapım ya da çekim eki işlevlerinde kullanılabilen sözcüklerdir.

Türkçede anlam ve görevlerine göre, zarf-fiiller (ulaçlar), sıfat-fiiller (ortaçlar) ve isim-fiil (fiil ismi, mastar) olmak üzere üç çeşit fiilimsi vardır. Fiilimsiler Türkçe anlatımın temelini teşkil eden çok önemli öğelerdir.

Sıfat-Fiiller (Ortaç, Partisip, Sıfat-Eylem)

Sıfat-fiiller, eylemlerden geçici sıfat yapmak üzere türetilen ve genellikle kişiye bağlı olmaksızın çekimlenen eylemsilerdir. Sıfat-fiiller, eylem ve sıfatların özelliklerini birlikte gösterir.

Zaman kavramının ön planda olduğu sıfat-fiiller, geçmiş, geniş ve gelecek zaman sıfat-fiilleri olmak üzere üç kategoride değerlendirilebilir.

İşlevi	Sıfat-fiil Eki	Örnek
Geçmiş zaman anlamı taşıyanlar	-Dık -mİş	<i>tanıdık (adam), bilmiş (çocuk), görmüş geçirmiş (kişi), uzamış (sakal), biçilmiş (kaftan), temizlenmiş (oda), dolmuş, ermiş, geçmiş, yemiş, bildik (yüz), duyulmadık (laf), döktüğün (gözyaşı), sevdiğim (insan), ummadığın (taş)</i>
Geniş zaman anlamı taşıyanlar	-An -mAz -r, -Ar	<i>çıkAr (yol), döner (dolap), görür (göz), yazar, döner, geçer, gider, göçer, keser, çözünür, biçerdöver, ağlayan (nar), gülen (ayva), tükenmez (kalem), oynar (başlık), bakar (kör), işleyen (demir), içilmeyen (su), inleyen (nağmeler), değişen (dünya), görünen (köy), seven (insan); bakan, bölen, çöpçatan, çağlayan, düzen, kapan, kıran, tamlanan, tamlayan, birleşen, yaradan, bilir (kişi), bilinir (durum), incitir (söz), düşünür, gelir, yatır, görünmez (kaza), çıkmaz (sokak), bitmez (çile), tükenmez (kalem), kırılmaz (cam), kurşun geçirmez (yelek), çıkmaz, açmaz, Yılmaz</i>
Gelecek zaman anlamı taşıyanlar	-AcAk	<i>akacak (kan), yakacak (odun), söylenecek (söz), kaçacak (delik), ısıracak (köpek), olamayacak (dua), görülecek (hesap), çıkmayacak (can), çekecek, içecek, gelecek, yakacak, yiyecek,</i>

Zarf-Fiiller (Bağ-fiil, Bağ-Eylem, Ulaç)

Zarf-fiiller eylemlerden geçici olarak türetilen zarf işlevindeki sözcüklerdir. Zarf-fiiller zarf ve eylem özelliklerini birlikte gösterebilir. Zarf-fiillerin diğer bir görevi de asıl eylem ile yardımcı eylemi birleştirerek birleşik eylem yapmalarıdır.

İşlevi	Zarf-fil	Örnek
Tarz ve bağ anlamı taşıyanlar	<p>-A...-A -AcAk + iyelik eki + -A -ArAk -I, -U -mAksIzIn -mAktAnsA -Ip</p>	<p><i>sora sora, gide gide, Boş duracağıma (çalışayım), koşarak, bilerek, soruver (< sor-u + ver) çalışmaksızın, ölmektense, alıp</i></p>
Zaman anlamı taşıyanlar	<p>-DIk + iyelik eki+dA -(i)ken -AlI -IncA -DI + kişi eki + -AlI -DI mI -DıkçA -mAdAn -(A)r/-mAz</p>	<p><i>geldiğimde, öldüğünde, koşarken (< koşar i-ken) alalı, gideli, sevince, görünce, gittin gideli, konuştu mu (konuşur), sevdikçe, yaşadıkça, bilmeden, görmeden, (kuşlar) öter ötmez</i></p>

-A: *gide gele, bata çıka, diye, sallaya sallaya, bile bile, bağıra çağıra...*

-All: *geleli, bitireli, bildim bileli, gittin gideli...*

-ArAk: *bilerek, isteyerek, öğrenerek, severek, gitmeyerek, kapatarak...*

-(A)r/-mAz: *gelir gelmez, duyar duymaz...*

-AcAk + iyelik eki + -A: *seninle geleceğime, burada bekleyeceğine...*

-dIğIndA, -dUğUndA: *gittiğinde, öldüğünde, verdiğinde, görmediğinde, olduğunda...*

-DI + kişi eki + -All: *gittin gideli, bildim bileli...*

-DI mI: *sabah oldu mu, kuşlar öttü mü...*

-DIkçA, -DUkçA: *içtikçe, istedikçe, tanıdıkça, çıkardıkça, yaptıkça...*

-I, -U: *gelivermek, dizi dizi, bilivermek, sürü sürü...*

-IncA, -UncA: *geçince, durunca, gelmeyince, sevince...*

-Ip, -Up: *uzaklaşıp, çalıp çırpamak, bitip tükenmek, ağlayıp durmak, vermeyip...*

-ken: *i-* fiiline getirilen zarf-fiil ekidir: *bitecekken, oynarken, gülerken, düşünmezken...*

-mAdAn: *sormadan, tatmadan, katılmadan, çıkarmadan...*

-mAksIzIn: *durmaksızın, bilmeksizin...*

-mAktAnsA: *ölmektense, görmektense...*

İsim-Fiiller (Mastarlar)

Mastarlar, eylemlerin herhangi bir zamana, sayıya ya da kişiye bağlı olmayan ve sözlüklerde madde başı olarak yer alan biçimleridir. Bütün eylemlere gelebilen mastarlar eylem değil, addır. İsim-fiiller **-mA** (*bilme, görme, yıkama, okuma, dinleme, gezme*), **-mAk** (*bilmek, görmek, yıkamak, başlamak, yazmak, gelmek, seçmek*), **-Iş** (*biliş, görüş, yıkayış, geçiş, iniş, duyuş*) ekleriyle yapılır.

4. BÖLÜM SONU SORULARI

1. Aşağıdaki sözcüklerin hangisi hem yapım hem çekim eki almıştır?

- a. Kitaplıklar
- b. Bilgisayar
- c. Kalemlik
- d. Ağaçtan
- e. Balık

2. Aşağıdaki seçeneklerden hangisi kasıtlı yaratma yoluyla yapılmış bir sözcüktür?

- a. Uygur
- b. Uçak
- c. Bilişim
- d. Bilgisayar
- e. Yazılım

3. Aşağıdakilerden hangisi türemiş bir kelimedir?

- a. Kılık
- b. Kelebek
- c. Yem
- d. Yürek
- e. Bıyık

4. “Yaşasın!” cümlesiyle ilgili olarak aşağıdakilerden hangisi söylenemez?

- a. Sadece yüklemden oluşur.
- b. Yüklem isim kökünden türemiştir.
- c. İsimden fiil yapma eki vardır.
- d. 3. tekil kişi emir eki vardır.
- e. Yüklem çokluk şahısta çekimlenmiştir.

5. Aşağıdaki sözcüklerden hangisi hem yapım hem çekim eki almıştır?

- a. Kırtasiyeci
- b. Yolda
- c. Kitapçılar
- d. Çocukların
- e. Bizim

6. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde tırnak içindeki sözcük diğerlerinden farklı bir ek almıştır?

- a. Artık marketlerin yerini "bakkallar" aldı.
- b. Geçmişine hâlâ "özlem" duyuyordu.
- c. "Geçim" sıkıntısı onun belini büküyordu.
- d. Arabanın "bakım" zamanı geldi sanırım.
- e. Malların "satım" işiyle avukat ilgilendi.

7. Aşağıdaki sözcüklerin hangisinde ikiden fazla yapım eki vardır?

- a. saygısızlık
- b. akılsızlık
- c. sevimsizlik
- d. sabırsızlık
- e. bilgili

8. *Mutluluğu tatmanın tek yolu onu paylaşmaktır, çünkü mutluluk ikiz olarak doğar.*

Yukarıdaki cümlede fiilimsi eki almış kaç sözcük vardır?

- a. 2
- b. 3
- c. 4
- d. 5
- e. 6

9. Derin bir mevsimin tam orta yerindeyim. Tüylerinin yaldızı yaz üreten o miskin gece. Kılcalı kan basıp askıya alınır an rüyaları.

Yukarıdaki dizelerde altı çizili sözcüklerden hangisi fiilimsi eki almıştır?

- a. bulunur b. yerindeyim
c. üreten d. askıya e. alınır

10. Dağlar, yaylalar ağzına kadar çiçekle dolmuş, deniz kıyısındaki verimli ovalar güzelleşmişti. Bataklıklar ve oradaki kuşlar, savaşlar, padişahlar dile gelmişti.

Yukarıdaki parçada altı çizili sözcüklerden hangisi çekim eki almamıştır?

- a. dağlar
b. verimli
c. güzelleşmişti
d. bataklıklar
e. savaşlar

CEVAPLAR

1. A

2. A

3. C

4. E

5. C

6. A

7. A

8. B

9. C

10. B

KAYNAKLAR

Mustafa Özkan, Osman Esin, Hatice Tören,
Yüksek Öğretimde Türk Dili Yazılı ve Sözlü
Anlatım, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2001.

Şükrü Halûk Akalın, Vahit Türk, Süer Eker,
Sema Aslan Demir, *Türk Dili I*, Anadolu
Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2012.